

«Ἡ γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη»
(ΣΤ΄ Θεολογικό Συνέδριο, Ναύπακτος, Σάββατο 3 Ὀκτωβρίου 2020)

Δημήτριος Μακρυγιάννης

Σεβασμιώτατε, κυρίες καί κύριοι

Αἰσθάνομαι μεγάλη χαρά καί ἱκανοποίηση πού μοῦ δίδεται ἡ εὐκαιρία νά παρουσιάσω τήν μελέτη μου γιά τήν γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη, στήν ὁποία ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτά εἶναι γνήσια καί ὄχι ψευδώνυμα, ὅπως πιστεύεται σήμερα.

Μέ συντομία, τό ἱστορικό τῶν ἔργων αὐτῶν ἔχει ὡς ἐξῆς: Γιά πρώτη φορά ἤλθαν στή δημοσιότητα κατά τήν διάσκεψη μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων καί Μονοφυσιτῶν κατά τό ἔτος 532. Ἀρχικά τά ἀνέφεραν οἱ Μονοφυσίτες, ἀλλά τά ἀμφισβήτησε ὁ ἐπί κεφαλῆς τῶν Ὀρθοδόξων ἐπίσκοπος Ὑπάτιος. Ὅμως, ἐκτός ἀπό τίς ἀρχικές ἀντιρρήσεις, τά ἔργα αὐτά ἀναγνωρίστηκαν ἀπό ὅλους ὅτι εἶναι γνήσια ἔργα τοῦ Ἀθηναίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη. Συγκεκριμένα μάλιστα ὁ ἐπίσκοπος Ὑπάτιος, ὅταν τά μελέτησε, ὄχι μόνο δέν συνέχισε νά τά ἀμφισβητεῖ, ἀλλά χρησιμοποίησε καί ὁ ἴδιος τήν ὀρολογία τοῦ Διονυσίου στό ἔργο του «Περί τῶν εἰκόνων».¹

Τά συγγράμματα αὐτά ἀπετέλεσαν τίς βάσεις τοῦ Χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ, τόσο στό Βυζάντιο ὅσο καί στή Δύση, ἀλλά καί στίς Σλαβικές χῶρες. Ἐπί 13 αἰῶνες δέν ἐκφράστηκε καμία ἀπολύτως ἀντίρρηση γιά τήν γνησιότητά τους, διότι ὅλοι τά μελετοῦσαν καί τά ἐθαύμαζαν. Καί δέν εἶναι ὑπερβολή νά εἰποῦμε, ὅτι ἐθεωροῦντο ὡς τά σημαντικότερα κείμενα τῆς Χριστιανικῆς γραμματείας, μετά τήν Ἁγία Γραφή.

Ὅμως κατά τόν Μεσαίωνα ἄρχισαν νά διατυπώνονται στή Δύση κάποιες ἀμφιβολίες σχετικά μέ τήν γνησιότητά τους. Ἀρχικῶς τά ἀμφισβήτησαν ὁ Λαυρέντιος Valia, ὁ Ἑρασμος καί ὁ Josef Scaliger. Τήν πλήρη ἐπικράτηση τῆς ἀμφισβήτησης ὀλοκλήρωσαν δύο νεώτεροι προτεστάντες θεολόγοι, ὁ Hugo Koch καί ὁ Josef Stiglmayr, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι τά ἔργα αὐτά γράφτηκαν ἀπό ἕναν ἄγνωστο συγγραφέα κατά τόν Ε΄ αἰῶνα, στόν ὁποῖο δόθηκε τό συμβατικό ὄνομα Ψευδο-Διονύσιος.

Ἡ ἄποψη αὕτη ἔχει ἐπικρατήσει σήμερα μεταξύ ὄλων σχεδόν τῶν θεολόγων καί φιλολόγων παγκοσμίως. Προσωπικά ὁμως ἀπεφάσισα νά ἐξετάσω λεπτομερῶς αὐτό τό θέμα, ὥστε νά διαπιστώσω γιά ποιούς λόγους τά ἔργα αὐτά, τά ὁποῖα ἐπί 13 αἰῶνες ἐθεωροῦντο ὡς ἀπολύτως γνήσια ἀπό ὀλόκληρο τόν χριστιανικό κόσμο, μετέπεσαν στήν ἀντίθετη θεώρηση, νά νομίζονται ψευδώνυμα καί ὅτι μέ κάποιο εἶδος σκηνοθεσίας ἀποδόθηκαν στόν Ἀθηναῖο Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη τοῦ Α΄ αἰῶνος.

Ἀπό τήν ἔρευνα αὕτη διαπιστώθηκε, ὅτι μερικά ἀπό τά ἐπιχειρήματα πού προβάλλοντο ἦσαν ἐπουσιώδη καί ἐξεζητημένα, καί ἔχουν ἀναιρεθεῖ εὐκόλα, ὅπως ἡ περιγραφή τῆς τάξεως τῶν μοναχῶν, ἡ δογματική ὀρολογία, ἡ ἐκφώνηση τοῦ «Πιστεύω» κ.λπ. Τά σημαντικότερα ἀπό αὐτά ἦσαν μόνον δύο: α) Τό ὅτι τά ἔργα αὐτά δέν ἀνα-

φέρονται από τούς Πατέρες και τούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς τῶν πρώτων αἰώνων, και β) Τό ὅτι μέσα στά ἔργα ἐντοπίστηκαν μερικά ὅμοια ἐδάφια και ἐκφράσεις μέ τά ἔργα τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου, ὁ ὁποῖος ἔζησε κατά τόν Ε΄ αἰώνα.

Σχετικά μέ τό πρῶτο ἐπιχείρημα, θά ἐπανέλθουμε πιο κάτω. Ἀρχικά πρέπει νά ἐξετάσουμε τό θεωρούμενο ὡς τό «καταφανέστερο ἐπιχείρημα», δηλαδή τά ὅμοια ἐδάφια τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν κειμένων μέ τά κείμενα τοῦ Πρόκλου.

Ὅταν διαπιστώνονται ὁμοιότητες μεταξύ δύο συγγραφέων, ἄς τούς ὀνομάσουμε Α και Β, τότε εἶναι προφανές ὅτι ὑπῆρξε ἀντιγραφή τοῦ ἑνός ἀπό τόν ἄλλον. Ἀλλά γιά νά συμπεράνουμε ἐάν ὁ Α ἀντέγραψε ἀπό τόν Β, ἢ ὁ Β ἀπό τόν Α, χρειάζεται ἡ διερεύνηση τῶν κειμένων τους και ἀπό ἄλλες πλευρές.

Στή συγκεκριμένη περίπτωση, οἱ προτεστάντες θεολόγοι Koch και Stiglmayr διαπίστωσαν τίς ὁμοιότητες μεταξύ τῶν κειμένων Διονυσίου και Πρόκλου, και δέχθηκαν αὐθαίρετα ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων ἔχει ἀντιγράψει τά σημεῖα αὐτά ἀπό τά ἔργα τοῦ Πρόκλου και ἐπομένως εἶναι μεταγενέστερος ἀπό αὐτόν. Ἐτσι ξεκίνησε ἡ θεωρία γιά τόν Ψευδο-Διονύσιο. Δέν ἔδωσαν ὅμως καμία ἐξήγηση, στό πῶς ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Ψευδο-Διονύσιος χρησιμοποίησε τά ἔργα τοῦ Πρόκλου, και ὄχι ὅτι ὁ Πρόκλος εἶχε χρησιμοποίησει τά ἔργα τοῦ πραγματικοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη.

Οἱ ὁμοιότητες μεταξύ τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου και τοῦ Πρόκλου εἶχαν ἤδη διαπιστωθεῖ ἀπό τήν ἐποχή πού ἐμφανίστηκαν τά ἔργα αὐτά. Ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, στόν πρόλογο τῶν σχολίων πού ἔγραψε κατά τόν Ζ΄ αἰώνα, λέγει τά ἑξῆς:

*«Σημειωτέον ὅτι μερικοί ἀπό τούς ἐθνικούς φιλοσόφους, και μάλιστα ὁ Πρόκλος, χρησιμοποιοῦν πολλές φορές θεωρήματα τοῦ μακάριου Διονυσίου, και μάλιστα μέ τίς ἴδιες ἀκριβῶς λέξεις».*²

Ὁ Μάξιμος λοιπόν βεβαιώνει κατηγορηματικά, ὅτι ὁ Πρόκλος εἶναι ἐκεῖνος πού ἔχει ἀντιγράψει πολλά στοιχεῖα ἀπό τόν Διονύσιο. Στήν ἐποχή του, τά συγγράμματα τοῦ Πρόκλου ἦσαν πιο διαδεδομένα ἀπό ἐκεῖνα τοῦ Διονυσίου, και ὅμως κανένας δέν ἐξέφρασε τότε ἀντίθετη ἄποψη. Τήν γνώμη τοῦ Μάξιμου ἀκολουθοῦν ὄλοι οἱ μετέπειτα συγγραφείς (ὁ Φώτιος, τό Λεξικό «Σουΐδας», ὁ Νικόλαος Μεθώνης κ.λπ.).

Οἱ νεότεροι κριτικοί Koch και Stiglmayr διαπίστωσαν ἐκ νέου τίς ὁμοιότητες Διονυσίου–Πρόκλου, ἀλλά ἔδωσαν ὅπως εἶπαμε τήν ἀντίθετη ἐρμηνεία και ἰσχυρίστηκαν ὅτι ὁ Διονύσιος, δηλαδή ὁ ἄγνωστος Ψευδο-Διονύσιος τοῦ Ε΄ αἰώνα, ἔχει ἀντιγράψει αὐτά τά ἐδάφια και τίς ἐκφράσεις ἀπό τόν Πρόκλο.

Ἐξετάζοντας λεπτομερῶς τίς δύο αὐτές ἀπόψεις, διαπιστώσαμε, ὅτι σωστή εἶναι ἡ ἄποψη πού ἴσχυε κατά τήν ἀρχαιότητα και ἐκφράστηκε μέ ἀπόλυτη σαφήνεια ἀπό τόν Μάξιμο, δηλαδή ὅτι ὁ Πρόκλος ἔχει χρησιμοποίησει τά ἔργα τοῦ Διονυσίου.

Ἐδῶ δέν ἐπαρκεῖ ὁ χρόνος γιά νά προχωρήσουμε σέ πιο λεπτομερεῖς ἀναλύσεις. Σημειώνουμε μόνο, ὅτι ἐάν ἐξετάσουμε ἀντικειμενικά τούς δύο συγγραφείς, διαπιστώνουμε τήν σαφῆ ἀνωτερότητα τοῦ Διονυσίου ἐναντι τοῦ Πρόκλου. Ὁ Διονύσιος δέν

χρησιμοποιεί τά έργα κανενός απολύτως φιλοσόφου. Ἡ μοναδική πηγή του εἶναι τά κείμενα τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης. Δέν υπάρχουν ἄλλα ὅμοια συγγράμματα σέ ὀλοκλήρη τήν ἀρχαία χριστιανική ἢ τήν ἐθνική γραμματεία. Συνεπῶς ὅλα εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου πρωτότυπα καί μοναδικά. Ἀντιθέτως ὁ Πρόκλος δέν ἔχει γράψει οὔτε ἓνα πρωτότυπο ἔργο, ἀλλά ὅλα τά γνωστά συγγράμματά του ἀποτελοῦν ὑπομνήματα καί σχόλια σέ ἔργα παλαιότερων φιλοσόφων καί συγγραφέων, ἢ ἀπανθίσματα τῶν ἀπόψεων τους σέ διάφορα θέματα.

Εἶναι δέ πολύ σημαντικό, τό ὅτι ὁ Πρόκλος σπανίως ἀναφέρει τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων ἀπό τούς ὁποίους λαμβάνει τίς ἀπόψεις τους. Ὁ μόνος συχνά ἀναφερόμενος φιλόσοφος, εἶναι ὁ Πλάτων. Ὅμως, οὐδέποτε ἀναφέρει τό ὄνομα κάποιου ἀπό τούς χριστιανούς συγγραφεῖς. Εἶναι βέβαιο ὅτι γνώριζε τά ἔργα τους, διότι ὅπως λέγει ὁ βιογράφος του Μαρίνος ὁ Νεαπολίτης, εἶχε μελετήσει ὅλα τά θεολογικά συστήματα καί ὅλα τά συγγράμματα τῶν παλαιότερων.³ Ἐπομένως, εἶναι προφανές ὅτι μέσα στά κείμενά του παρεμβάλλει καί ἀπόψεις ἀπό τά ἔργα τοῦ Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη, χωρίς νά ἀναφέρει τό ὄνομά του, λόγω τῆς ἀντίθεσής του πρὸς τόν Χριστιανισμό.

Ἐνα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα πού διαφωτίζει τίς σχέσεις Διονυσίου-Πρόκλου εἶναι τό ἐξῆς:

Ὁ Διονύσιος στό ἔργο του «Περί Θεῶν Ὀνομάτων» παρεμβάλλει ἓνα ἀνεξάρτητο κεφάλαιο «Περί κακοῦ». Ἐκεῖ ἀναλύει μέ μέγιστη ἐμβρίθεια τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι μόνον τό καλό καί ἀγαθό ἔχει οὐσία καί πραγματική ὑπόσταση, ἐνῶ τό κακό εἶναι ἀνυπόστατο, δηλ. δέν ἔχει οὔτε οὐσία οὔτε ὑπόσταση, ἀλλά ὑπάρχει μόνον φαινομενικά.

Ὁ Πρόκλος ἐπίσης ἔχει συγγράψει ἓνα ἔργο «Περί τῆς τῶν κακῶν ὑποστάσεως», τό ὁποῖο γράφτηκε τό ἔτος 440 καί σώζεται σέ λατινική μετάφραση, καί μέσα σ' αὐτό ἀπαντῶνται μερικά ὅμοια ἐδάφια μέ τό κείμενο τοῦ Διονύσιου.

Τί συμβαίνει ὅμως; Ὁ Πρόκλος διευκρινίζει στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του, ὅτι δέν θά ἀναφέρει δικές του ἀπόψεις, ἀλλά προτίθεται νά συγκεντρώσει ὅσα ἔχουν εἰπεῖ οἱ παλαιότεροι γιά τό θέμα τοῦ κακοῦ. Γράφει:

«Μερικοί ἀπό τούς προγενεστέρους μας μελέτησαν τή φύση τοῦ κακοῦ, ποιά εἶναι καί ἀπό ποῦ ἔχει τή γένεσή της... Καί δέν εἶναι καθόλου ἄσχημο καί ἐμεῖς, ἀφοῦ ἔχουμε ἐλεύθερο χρόνο, νά καταγράψουμε περιληπτικά ὅσα ἔχει εἰπεῖ σωστά ὁ καθένας ἀπό αὐτούς, καί πρὶν ἀπό αὐτούς ὅσες παρατηρήσεις ἔγιναν ἀπό τόν θεϊκό Πλάτωνα γιά τή φύση τοῦ κακοῦ... κ.λπ.»

Ἐπομένως ὁ Πρόκλος δηλώνει ξεκάθαρα, ὅτι δέν συγγράφει ἓνα πρωτότυπο ἔργο περὶ τοῦ κακοῦ, ἀλλά συγκεντρώνει ὅσα ἔχουν εἰπεῖ οἱ παλαιότεροι φιλόσοφοι σχετικά μέ αὐτό τό θέμα. Καί πράγματι, μέσα στό κείμενό του ἀνευρίσκονται πολλές ἀπόψεις κυρίως ἀπό τόν Πλάτωνα, ἀλλά καί ἀπό τόν Πλωτῖνο καί ἄλλους φιλοσόφους.

Τό κείμενο τοῦ Διονύσιου εἶναι μεστό, συμπαγές καί ἐνιαῖο, δηλαδή ἐντελῶς πρωτότυπο στή σύλληψη καί τή δομή του. Ἀντίθετα τό ἔργο τοῦ Πρόκλου εἶναι ἓνα ἀ-

πάνθισμα απόψεων από παλαιότερους άνδρες. Ο ίδιος προσπαθεί να το προσδώσει ενιαία μορφή, αλλά δεν παύει να είναι αποσπασματικό και κυρίως όχι πρωτότυπο.

Είναι προφανές, λοιπόν, ότι στο έργο αυτό ο Πρόκλος καταχωρεί, μεταξύ όλων των άλλων, και μερικές απόψεις από το κείμενο του Διονύσιου. Έτσι εξηγούνται οι ομοιότητες μεταξύ των δύο κειμένων.

Σημειώνουμε μάλιστα, ότι το μέν κείμενο του Διονύσιου είναι συμπαγές και μεστό νοημάτων άριστα διατυπωμένων, ο δέ Πρόκλος καταγράφει τα αποσπάσματα αυτά με πιο αναλυτικές εκφράσεις και χωρίς να μεταφέρει επακριβώς όλα τα νοήματά τους.

Η συνηθισμένη έρμηνεία, ότι ο Διονύσιος έχει παραλάβει τα παραθέματα αυτά από την μονογραφία του Πρόκλου, δεν δικαιολογείται από την ίδια την φύση των δύο κειμένων. Άλλωστε ο Πρόκλος είναι σαφέστατος στη δήλωσή του ότι συγκεντρώνει τις απόψεις παλαιότερων ανδρών.

Συμπερασματικά, λοιπόν, το έπιχείρημα της εξαρτήσεως του Διονύσιου από τον Πρόκλο, αποδεικνύεται λανθασμένο και άβάσιμο, διότι ισχύει ακριβώς το αντίθετο: Ο Πρόκλος είναι εκείνος που εξαρτάται από τον Διονύσιο.

Αφού λοιπόν ο Πρόκλος χρησιμοποιεί τα έργα του Διονύσιου, είναι προφανές ότι ο Διονύσιος έζησε σε παλαιότερη εποχή. Έπομένως ή υπόθεση ότι συγγραφέας των Άρεοπαγитικών είναι ο μεταγενέστερος Ψευδο-Διονύσιος πέφτει στο κενό, δηλαδή είναι ένα ανύπαρκτο πρόσωπο.

Τούτο έπιβεβαιώνεται από το ότι οι ειδικοί μελετητές δεν έχουν κατορθώσει να τον εντοπίσουν. Επί δύο αιώνες προσπαθούν με κάθε τρόπο να ανακαλύψουν τον Ψευδο-Διονύσιο, χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Τουλάχιστον 20 πρόσωπα έχουν προταθεί σαν υποψήφιοι για τη θέση του, δηλαδή σαν υποθετικοί συγγραφείς των Άρεοπαγитικών, αλλά κανένας δεν έχει γίνει αποδεκτός γενικά. Έπομένως ο περίφημος Ψευδο-Διονύσιος εξακολουθεί να παραμένει ασύλληπτος. Και πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται να εντοπιστεί ποτέ, απλούστατα διότι δεν υπάρχει!

Συνιστούμε λοιπόν σε όσους έχουν ασχοληθεί ειδικά με αυτό το θέμα, να μην έκλαμβάνουν σαν δεδομένο το ότι ο Διονύσιος έχει χρησιμοποιήσει τα έργα του Πρόκλου, αλλά να λάβουν υπόψη και την παλαιά άποψη, ότι ο Πρόκλος έχει χρησιμοποιήσει τα έργα του Διονύσιου. Άς εξετάσουν ένδελεχώς τις δύο απόψεις και άς αποφασίσουν μόνοι τους ποιά είναι ή σωστή.

Συνεχίζουμε τώρα με το πρώτο έπιχείρημα κατά της γνησιότητας, δηλαδή ότι τα Άρεοπαγитικά έργα δεν αναφέρονται από τους Πατέρες και τους έκκλησιαστικούς συγγραφείς των πρώτων αιώνων.

Τό γιατί συνέβη αυτό, κατανοείται εύκολα, εάν ληφθεί υπόψη τό βαθύ θεολογικό περιεχόμενο των έργων, τό όποιο δεν μπορούσε να γίνει κατανοητό από τους άπλους πιστούς. Έξ άλλου ο ίδιος ο Διονύσιος συνιστά επανειλημμένως στον αποδέκτη των

ἔργων του, τόν Τιμόθεο, νά μὴν τὰ γνωστοποιεῖ στοὺς ἀμήτους. Γι' αὐτό δέν τὰ ἀνέφερε καί ὁ Εὐσέβιος στήν Ἐκκλησιαστική Ἱστορία του.

Ἐν τούτοις ἡ σιωπή τῶν Πατέρων δέν εἶναι ἀπόλυτη, διότι ἐντοπίστηκαν 15 τουλάχιστον ἄμεσες καί ἔμμεσες ἀναφορές, σχετικές μέ τό πρόσωπο τοῦ Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη καί τὰ ἔργα του. Ἀπό αὐτές θά ἀναφέρουμε τίς σημαντικώτερες.

Στίς ἄμεσες ἀναφορές μνημονεύεται ὀνομαστικά ὁ Διονύσιος, ὅπως στίς ἐξῆς περιπτώσεις:

1). Ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας (Γ' αἰώνας) σέ ἕνα ἀπόσπασμα γράφει: «... καί θά ἰδεῖ τόν θεόν πρόσωπο μέ πρόσωπο, ὄχι μέ ὑπαινιγμούς, ἀλλά ὅπως συνέβη μέ τοὺς ἀγίους ἀποστόλους, ὅπως λέγει ὁ μέγας Διονύσιος».⁴ Ὁ ἴδιος εἶχε γράψει καί σχόλια στά ἔργα τοῦ Ἀρεοπαγίτη, τὰ ὁποῖα δέν εἶναι γνωστά, ἀλλά τὰ μνημονεύει ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης, ἀναφέροντας καί ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό αὐτά.⁵

2). Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος στήν ὁμιλία του «Περί ψευδοπροφητῶν» ὀδύρεται γιά τήν κατάπτωση τῶν ποιμένων τῆς ἐποχῆς του, ἀναλογιζόμενος τοὺς θαυμάσιους παλαιούς ἄνδρες τῆς Ἐκκλησίας. Λέγει: «*Ποῦ εἶναι ὁ Εὐδόδιος, ἡ εὐωδία τῆς Ἐκκλησίας; Ποῦ εἶναι ὁ Ἰγνάτιος, τό οἰκητήριον τοῦ θεοῦ; Ποῦ εἶναι ὁ Διονύσιος, τό πετεινό τοῦ οὐρανοῦ; Ποῦ εἶναι ὁ Ἰππόλυτος κ.λπ.*».⁶

Ὁ λόγος αὐτός θεωρήθηκε νόθος, ἴσως γιατί περιέχει τό ὄνομα τοῦ Διονύσιου. Ὑπάρχει ὁμως καί ἕνα ἄλλο ἀπόσπασμα, ἀπό ἄγνωστη ὁμιλία τοῦ Χρυσόστομου στό χωρίο Πράξεις 17, 34, ὅπου ἀναφέρεται ἡ προσέλευση τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη στόν Χριστιανισμό, μετά τήν ὁμιλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Τό ἀπόσπασμα αὐτό σώζεται σέ σειρές καί μεταξύ ἄλλων λέγονται τὰ ἐξῆς:

«... Ἀλλά τότε στοὺς Ἀρεοπαγίτες ἦταν πρόεδρος, ὡς λίαν ἀμερόληπτος δικαστής, ὁ θεῖος Διονύσιος... Καί μνεῖται μέν σέ ὅλα τὰ δόγματα τῆς σωτηρίας διά τοῦ Παύλου, ἐκπαιδεύεται δέ στή διδασκαλία ὑπό τοῦ μεγίστου Ἱεροθέου, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος...».⁷

Πράγματι, ὁ ἴδιος ὁ Διονύσιος λέγει στά ἔργα του, ὅτι ἐκτός ἀπό τόν Παῦλο, διδάσκαλός του ὑπῆρξε ὁ Ἱερόθεος. Ἐπισημαίνουμε δέ, ὅτι τὰ κείμενα τῶν σειρῶν αὐτῶν δημοσιεύτηκαν τό ἔτος 1838, δηλαδή πολύ πρὶν ἀπό τήν ἐπικράτηση τῆς διῆθεν ψευδωνυμίας καί δέν ἀμφισβητήθηκε ποτέ ἡ γνησιότητά τους.

3). Ὁ ἰσπανός χρονικογράφος Flavius Lucius Dexter ἔζησε κατά τόν Δ'-Ε' αἰώνα καί ὑπῆρξε φίλος τοῦ Ἱερόθεου. Ὁ Dexter συνέγραψε ἕνα ἔργο μέ τίτλο *Omnimoda historia* (Ἱστορία παντοδαπή) ἢ *Cronicon* (Χρονικόν), τό ὁποῖο ἐκδόθηκε τό 1619 καί συμπεριελήφθη στή Λατινική Πατρολογία τοῦ J. P. Migne (PL 51, 55-574).

Ὁ Dexter εἶχε διοριστεῖ διοικητής τοῦ Τολέδο στήν Ἰσπανία καί ἀντλήσει τὰ στοιχεῖα του ἀπό τὰ ἀρχεῖα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Τολέδο καθώς καί ἄλλων πόλεων. Τό Χρονικόν του ἐκτείνεται ἀπό τό ἔτος 1 μέχρι καί τό 430 μ.Χ., δίνοντας μιά σύντομη περιγραφή τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμβάντων στήν Ἰσπανία καί ἐν μέρει σέ ἄλλες χῶρες. Ἀπό τό ἔργο αὐτό καταχωροῦμε δύο ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στόν Ἱερόθεο καί στόν Διονύσιο:

«71 μ.Χ. Ὁ Ἱερόθεος κατά τό γένος Ἰσπανός⁸, ὁ ὁποῖος μετεστράφη ἀπό τόν Παῦλο καί τόν ἔκανε γνωστό ἡ δόξα τοῦ μαθητοῦ του Διονύσιου, μετακινήθηκε στήν Ἰσπανία, πρώην ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, καί μετά τήν Σεγκόβια ἔγινε ἐπίσκοπος στήν Arenacis, ἀξιθαύμαστος γιά τήν ἀγιοσύνη του».

«100 μ.Χ. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης ἀφιερώνει στόν Εὐγένιο Μάρκελλο, τόν ὁποῖο ἀποκαλοῦσε Τιμόθεο λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς εὐφυΐας του, τό βιβλίο του Περί Θεῶν Ὀνομάτων».

Αὐτό τό ἔργο τοῦ Dexter εἶναι πολύτιμο, διότι περιέχει σπάνιες πληροφορίες σχετικά μέ τίς συνθήκες ἐκχριστιανισμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν.

Συμπληρωματικά θά προσθέσουμε καί τρεῖς ἔμμεσες ἀναφορές, στίς ὁποῖες φαίνεται ὅτι οἱ συγγραφεῖς γνώριζαν τά ἔργα τοῦ Διονύσιου.

1). Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός στόν 38^ο Λόγο του γράφει:

«Ἔτσι λοιπόν καί τά ἅγια τῶν ἁγίων, τά ὁποῖα συγκαλύπτονται καί δοξάζονται μέ τρεῖς ἀγιασμούς ἀπό τά Σεραφεῖμ (Ἡσαΐας 6, 2 ἐξ.) συνέρχονται σέ μία κυριότητα καί θεότητα. Γιά τό θέμα αὐτό καί κάποιος ἄλλος προηγούμενος ἀπό ἐμᾶς ἔχει φιλοσοφήσει κάλλιστα καί ὑψηλότατα».⁹

Ἐδῶ ὑπονοεῖται σαφέστατα, (κοινῶς «φωτογραφίζεται») ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, διότι οὐδεὶς ἄλλος προηγούμενος συγγραφέας ἔχει φιλοσοφήσει «κάλλιστα καί ὑψηλότατα» γιά τά ἅγια τῶν ἁγίων, τά Σεραφεῖμ καί τίς Οὐράνιες Δυνάμεις. Ἡ ἀποφυγή ἀναφορᾶς τοῦ ὀνόματός του ὀφείλεται στό μυστικό περιεχόμενο τῶν ἔργων του, τά ὁποῖα δέν ἔπρεπε νά γίνουν γνωστά στό κοινό. Ὅσοι ὅμως τά γνώριζαν, ἀντιλαμβάνοντο ἀμέσως περί τίνος πρόκειται.

2). Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος σέ μία ὁμιλία του ἀναφέρεται στά φαινόμενα πού συνέβησαν κατά τήν Σταύρωση τοῦ Κυρίου καί μεταξύ ἄλλων λέγει: «Ἐίδες τό σκότος στήν Αἴγυπτο καί τίς μεταβολές τῶν στοιχείων;».¹⁰

Σύμφωνα μέ τά εὐαγγέλια, τό σκότος «ἐγένετο ἐφ' ὅλην τήν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης» (Λουκᾶ 23, 44). Ἄρα ὁ Χρυσόστομος δέν εἶχε κανένα λόγο νά ἐπισημάνει εἰδικά τό «σκότος στήν Αἴγυπτο». Ἡ φράση αὐτή ἀποδεικνύει ὅτι γνώριζε τήν σχετική περιγραφή τῶν φαινομένων ἀπό τόν Διονύσιο, ὁ ὁποῖος τά παρακολούθησε στήν Ἡλιούπολη τῆς Αἰγύπτου, μαζί μέ τόν σοφιστή Ἀπολλοφάνη, καί εἶναι ὁ μοναδικός συγγραφέας τῆς ἀρχαιότητος πού τά περιγράφει. Τό δέ δεύτερο τμήμα τῆς φράσεως «καί τίς μεταβολές τῶν στοιχείων», ὀφείλεται στήν ἀπάντηση τοῦ Ἀπολλοφάνη: «Αὐτά, ὦ καλέ Διονύσιε, εἶναι μεταβολές θεϊκῶν πραγμάτων».¹¹ Ἄλλωστε καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου τοῦ σκότους ἀπό τόν Χρυσόστομο, μέ τήν ὑπερφυσική κίνηση τῆς σελήνης, ταυτίζεται μέ ἐκεῖνα πού λέγει ὁ Διονύσιος.

3). Ὁ Νεῖλος ὁ ἀσκητής ὑπῆρξε ἐπιφανῆς μοναχός, ὁ ὁποῖος ἔζησε κατά τά τέλη τοῦ Δ' καί τίς ἀρχές τοῦ Ε' αἰώνα. Μεταξύ τῶν συγγραμμάτων του σώζονται καί 1061 ἐπιστολές, οἱ ὁποῖες κατατάσσονται στά ἀυθεντικά καί γνήσια ἔργα του. Σέ μία ἀπό

αυτές αναφέρει και ένα όραμα του Κάρπου, όπως το περιγράφει ο Διονύσιος στην Έπιστολή Η'.¹²

Ο Διονύσιος είναι ο μοναδικός συγγραφέας της αρχαιότητας που έχει καταγράψει το όραμα αυτό, βασιζόμενος στην αφήγηση του ίδιου του Κάρπου. Άρα, το πιθανότερο είναι ότι ο Νεΐλος είχε διαβάσει την έπιστολή αυτή του Διονύσιου και από εκεί άντλει την εξιστόρηση του όραματος.

Είναι γεγονός ότι αυτή ή έπιστολή του Νείλου παρουσιάζει ένα σημαντικό χάσμα, αλλά τό σωζόμενο τμήμα της συνταυτίζεται μέ αυτά που γράφει ο Διονύσιος, εκτός από κάποιες έπουσιώδεις λεπτομέρειες, λόγω τής καταγραφής του γεγονότος από μνήμη. Μάλιστα ή αναφορά στό όραμα του Κάρπου από τόν Νεΐλο γίνεται ακριβώς για τόν ίδιο σκοπό που τό ανέφερε και ο Διονύσιος, δηλαδή για νά νουθετήσει τόν αποδέκτη τής έπιστολής του, ώστε νά μήν είναι απότομος και έμπαθής μέ τούς απίστους.

Όλες αυτές οι άμεσες και έμμεσες αναφορές αποδεικνύουν ότι κατά τήν διάρκεια τών 5 πρώτων αιώνων υπήρχαν αρκετοί που γνώριζαν τά Άρεοπαγίτικα έργα. Όμως δέν τά αποκάλυπταν στόν πολύ κόσμο, ακριβώς λόγω τής μυστικότητας του περιεχομένου των.

Μερικοί μελετητές ισχυρίζονται, ότι ή Έπιστήμη έλυσε τό πρόβλημα τών Άρεοπαγίτικων συγγραμμάτων, αποδεχόμενοι τήν ύπαρξη του Ψευδο-Διονύσιου.

Η γνώμη μας είναι, ότι όσο δέν προσδιορίζεται συγκεκριμένα ποιός είναι ο Ψευδο-Διονύσιος, δέν πρόκειται για πραγματική λύση, αλλά για μία απλή υπόθεση. Τονίζουμε μάλιστα, ότι ή υπόθεση αυτή έχει δημιουργήσει πολύ περισσότερα προβλήματα από όσα διατείνεται ότι έλυσε, όπως:

- Τί τόν εμπόδιζε νά παρουσιαστεί ο ίδιος ως συγγραφέας;
- Πώς και γιατί από μαθητής του Πρόκλου, άλλαξε ριζικά απόψεις και άσπαστηκε τόν Χριστιανισμό;
- Πώς συμβιβάζεται ή άπάτη τής ψευδωνυμίας μέ τό αναμφισβήτητα ύψηλό ήθικό και πνευματικό του ανάστημα;
- Πώς μπόρεσε νά έμφανιστεί σαν ψευτοπροφήτης, λέγοντας ότι έμαθε εκ θεού τήν αποφυλάκιση του Ίωάννη από τήν Πάτμο;
- Ποιός έκανε τή σκηνοθεσία, ο ίδιος ο συγγραφέας ή κάποιος άλλος;
- Γιατί δέν δίνει κανένα στοιχείο για τόν έαυτό του, εκτός από τό όνομα «Διονύσιος», που αναφέρεται έντελώς συμπτωματικά στή Ζ' έπιστολή;
- Γιατί δέν συμπεριέλαβε έμφανεστερα σκηνοθετικά εύρήματα, όπως ή όμιλία του Άποστόλου Παύλου στόν Άρειο Πάγο ή τό όνομα τής Δαμάρεως;
- Γιατί αναφέρει τά όνόματα προσώπων άγνώστων κατά τόν Ε' αιώνα, όπως ο Τερόθεος, ο Άπολλοφάνης, ο Δημόφιλος κ.λπ., και όχι όνόματα γνωστών προσώπων;
- Γιατί καταγράφει πολλά έδάφια τής Καινής Διαθήκης μέ διαφορετική διατύπωση από τό επίσημο κείμενο;

— Πῶς δικαιολογοῦνται οἱ ὀνομαστικές ἀναφορές στόν Διονύσιο καί τά ἔργα του, ἀπό τόν Διονύσιο Ἀλεξανδρείας καί τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο;

Οἱ ἀπαντήσεις, ἤ μᾶλλον οἱ ὑποθέσεις πού γίνονται σέ ὅλα αὐτά, καί σέ ἀκόμη περισσότερα ἐρωτήματα, δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικές, κατά τή γνώμη μας. Προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν τά κίνητρα καί τίς ἐπιδιώξεις τοῦ ὑποθετικοῦ Ψευδο-Διονύσιου, χωρίς νά καταλήγουν σέ κάποιο θετικό συμπέρασμα.

Ἀντίθετα, μέ τήν σωστή ἐρμηνεία τῆς σχέσεως Διονύσιου-Πρόκλου, ὅπως τήν ἔχουμε παρουσιάσει, καί μέ τήν ἀποδοχή τῆς γνησιότητος τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, ὅλα τά παραπάνω ἐρωτήματα παύουν νά ὑφίστανται.

Εἶναι ἀξιοσημείωτη μάλιστα ἡ ἄποψη μερικῶν μελετητῶν, ὅτι ὑπῆρξε ἀπώτερη σκοπιμότητα στίς προσπάθειες τῶν Koch καί Stinglmayr νά ἀποδείξουν ὅτι τά Ἀρεοπαγίτικα συγγράμματα δέν εἶναι γνήσια.

Σύμφωνα μέ τίς θεωρίες τῶν Προτεσταντῶν, κατά τήν ἀρχική περίοδο τοῦ Χριστιανισμοῦ δέν ὑπῆρχε Ἐκκλησιαστική ἱεραρχία (δηλ. οἱ βαθμοί διάκονος, πρεσβύτερος, ἐπίσκοπος), καί δέν ἐτελοῦντο μυστήρια ἀπό τήν Ἐκκλησία. Τά συγγράμματα αὐτά ἀνέτρεπαν ἐκ βάθρων τίς θεωρίες τους, καί ἐπειδή δέν μπορούσαν νά τά ἀγνοήσουν, ἀκολούθησαν τήν εὐκολή λύση νά ἀμφισβητήσουν τήν γνησιότητά τους. Ἔτσι δημιούργησαν τό φάντασμα τοῦ Ψευδο-Διονύσιου, ἔχοντας σάν κυριώτερο ἀποδεικτικό στοιχεῖο τίς ὁμοιότητες μέ τά ἔργα τοῦ Πρόκλου.

Τό περίεργο εἶναι, πῶς αὐτή ἡ καθαρά προτεσταντική θεωρία ἔγινε ἀνεξέλεγκτα ἀποδεκτή ἀπό ὅλους, καί τούς Καθολικούς καί τούς Ὀρθόδοξους. Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά διερευνηθεῖ καί αὐτή ἡ πτυχή τοῦ θέματος.

Ὅμως ἓνα λάθος δέν εἶναι δυνατόν νά διαιωνίζεται ἐπ' ἄπειρον, ἀλλά ἔρχεται ἡ κατάλληλη στιγμή πού ἀποκαλύπτεται ἡ ἀλήθεια.

Τελειώνοντας, θέλω νά προσθέσω καί κάτι ἄλλο, πού διαπιστώθηκε κατά τήν διάρκεια τῆς ἔρευνας: Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς γνησιότητος τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ὑποβαθμιστεῖ καί ἡ ἐκτίμηση τῶν μελετητῶν πρός αὐτά. Ἐνῶ ἐθεωροῦντο, ὅπως εἶπαμε στήν ἀρχή, ὡς τά κορυφαῖα ἔργα τῆς Χριστιανικῆς γραμματείας, σήμερα ἐκλαμβάνονται ἀπλῶς σάν ἀπάντηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Νεοπλατωνική φιλοσοφία, κ.λπ.

Συνεπῶς ἡ ἀποδοχή τῆς γνησιότητος, ὄχι μόνον θά ἀποκαταστήσει μιᾶ μεγάλη ἱστορική ἀλήθεια, ἀλλά καί θά συμβάλει ἀποφασιστικά στή μελέτη τους, ὄχι σάν κείμενα τοῦ Ε' αἰῶνος, ἀλλά ἀπό τήν ἄποψη τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς τοῦ Α' αἰῶνος. Ἔτσι θά ἀποκτήσουν ξανά τήν παλαιά αἴγλη τους.

Ἀκόμη, πιστεύω ὅτι πρέπει νά διερευνηθεῖ ἐξ ὑπαρχῆς καί ἡ ἱστορία τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Εὐρωπαϊκῶν λαῶν, στόν ὁποῖο συνέβαλαν τά μέγιστα, ὡς θεόπνευστοι πρωτοπόροι, τά δύο μεγάλα ἀλλά ἀγνοημένα τέκνα τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Ἱερόθεος καί ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης.

Δημήτριος Μακρυγιάννης

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Παν. Χρήστου, Ἑλληνική Πατρολογία, τόμος Ε΄, σελ. 156.
2. J. P. Migne, Patrologia Graeca, τόμος 4, σελ. 21.
3. Μαρίνου τοῦ Νεαπολίτου, *Βίος Πρόκλου* XXII.
4. Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, Διάφορα ἀποσπάσματα IV. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων (Ἀποστολικῆς Διακονίας), τόμος 17, σελ. 266.
5. Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, *Ὁδηγός*, κεφ. ΚΒ΄. Patrologia Graeca, τόμος 89, σελ. 289.
6. Ἰ. Χρυσοστόμου, *Περί ψευδοπροφητῶν* 6. Patrologia Graeca, τόμος 59, σελ. 560.
7. Catenae Graecorum Patrum in Novum Testamentum. Ed. J. A. Cramer, tom. III in Acta SS. Apostolorum, Oxonii 1838, σελ. 300.
8. Ἀναφέρεται ὡς «Ἴσπανός κατά τό γένος», εἴτε ἀπό λάθος εἴτε ἐπειδή εἶχε πολιογραφηθεῖ Ἴσπανός. Σαφῶς ὅμως πρόκειται γιά τόν Ἱερόθεο τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν συνέχεια τοῦ κειμένου.
9. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Εἰς τά Θεοφάνεια εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος* 8. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τόμος 60, σελ. 67. (Βλ. καί τόμον 59, σελ. 279).
10. Ἰ. Χρυσοστόμου, *Εἰς τόν ΡΜΒ΄ ψαλμόν* 5. Patrologia Graeca, τόμος 55, σελ. 454.
11. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἐπιστολή Ζ΄, *Πολυκάρπῳ Ἱεράρχῃ*. Patrologia Graeca, τόμος 3, σελ. 1077.
12. Ἐπιστολαί τοῦ ἁγίου Νείλου, βιβλ. II, ἐπιστ. 109ⁿ *Ὀλυμπίῳ Ἐπισκόπῳ*. PG 79, 297-300.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Τό ἔργο τοῦ Δημ. Μακρυγιάννη «*Ἡ γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη*» κυκλοφορεῖ ἀπό τίς ἐκδόσεις «ΕΣΟΠΤΡΟΝ», Ἀθήνα 2017.